

Muzej Železniki je bogatejši za novo zbirko tehniške dediščine Železnikov

Katja Mohorič Bonča

Nova zbirka predmetov vključuje pet strojev, ki za Železnike pomenijo začetek moderne kovinarske industrije. Stroji so bili za prebivalce Selške doline takrat velikega pomena, saj so po koncu fužinarske dobe v začetku 20. stoletja ljudje preživljali težke čase. Zagon industrije jim je ponovno prinesel delovna mesta, kraj pa je počasi spet dobil mesto na gospodarskem zemljevidu, ki mu je nekdaj že pripadalo.

Po štirih desetletjih obratovanja strojev v proizvodnji drobne kovinske galanterije so sledila tri desetletja premora, ki so stanje strojev močno prizadela. Pomladi leta 2010 se je pod vodstvom Janeza Rihtaršiča obnove strojev lotila skupina prostovoljcev – člani MD Železniki in nekateri drugi, večši natančnega orodjarskega dela: Janez Rihtaršič, Peter Polajnar, Matija Žumer, Anton Ozebek, Janez Mohorič, Ivan Mohorič, France Primožič, Jože Tolar

in Vinko Rejc. Obnova strojev je potekala v delavnici Matije Žumra na Racovniku.

Po treh letih in opravljenih 1.200 prostovoljnih urah so obnovili in v delujoče stanje vrnili vseh pet strojev. Dva stroja – avtomat za izdelavo papirnih sponk in avtomat za izdelavo paličnih sponk – sta na ogled v Muzeju Železniki, kjer smiselno zaokrožata muzejsko pripoved gospodarske zgodovine Železnikov. Trije stroji – skobelni stroj, stroj za izdelavo risalnih žebličkov in stiskalnica na ekscenter – pa so na ogled v avli podjetja Domel, v prostorih bivše Tehnice, in delujejo kot zbirka na terenu Muzeja Železniki.

Predstavitve strojev in poteka njihove obnove smo pripravili v okviru Dnevoev evropske kulturne dediščine 4. oktobra 2013 ob razstavljenih strojih v avli podjetja Domel. Srce in duša obnove je bil Peter Polajnar, ki je ob tej priliki množici zbranih pripravil srčen govor, ki ga objavljamo v nadaljevanju.

Razstava obnovljenih strojev z začetkov kovinarstva v kraju

*Spoštovani prisotni,
spoštovani ljubitelji muzejske dejavnosti!*

Vsi smo stari. Jaz in stroji pred nami. Vsi smo generacija približno istega desetletja. Usojena nam je bila ista pot, vodeča k istemu cilju. Vse smo opravili, kar nam je bilo naloženo. Skupaj smo odslužili. Danes smo le še muzejski eksponat. In če so odslužili stroji, katerim gradivo je jeklo, zakaj potem ne bi odslužil jaz, ki sem grajen iz mehkejše mesne tvarine. Meso pa je hitro pokvarljivo blago. Telo popušča, koncentracija popušča, misli niso več prožne. Zato vas ne morem nagovoriti v prostem nagovoru in sem pred vami s papirjem v roki, za kar se vam opravičujem.

Malo bom dolgovezen, toda vse, kar bom govoril, so dejstva. Teh pa se je v štirih desetletjih obratovanja teh strojev nabralo za celo prgišče. Govoril bom o tem, kako so stroji prišli med nas, kakšna vloga jim je bila namenjena in kako so jo odigrali.

Stroji, ki so pred nami, so nema priča tehnološkega razvoja nekega obdobja, dopolnjeni s spomini pa zgovorna priča nekega uspeha, prehoda iz posesti v posest in njihove vloge pri vzpostavitvi kovinarske dejavnosti in z njo preobrazbe kraja iz siromaštva v solidno, spodobno družbo, vredno življenja. Ti stroji so bili osnova in pripomočki pri našem delu, pogoj, da smo z njim sploh lahko pričeli.

Vse, kar je botrovalo uspehu, pa so bili ljudje. Doprinos generacij, ki so se pomikale skozi vse faze uspešne rasti, vse do današnjega stanja in sedanje oblike industrijske zgradbe v kraju.

Zarodek našega dela sega v leto 1925–26, ko je inž. Josip Boncelj v Železnike pripeljal dva avtomata za obdelavo kovin: avtomat za izdelavo risalnih žebličkov in izdelavo papirnih sponk z namenom vzpostavitve proizvodnje drobne kovinske galanterije. Namen je bil dober, a neuspešen. Zarodek ni bil sposoben življenja in je zamrl, še preden je prav zaživel. Ob spoznanju neuspeha se je odločil za prodajo. Pa tudi pri tej ni teklo vse gladko. Polnih pet let se je trudil, oglaševal v časopisju, snubil kupce v kraju, pa ni bilo zanimanja. Kdo v kraju

Vinko Rejc, Peter Polajnar, Matija Žumer, Janez Mohorič, Ivan Mohorič, Tone Ozebek, Janez Rihtaršič ob obnovljenih strojih, 4. 10. 2013. Foto: Igor Mohorič Bonča

pa bi zmožgal tak finančni zalogaj? Tudi Žumrova kovačija, na katero je posebej pritiskal, ni bila toliko donosna, da bi ga zmogla, čeprav je bila ponudba vabljiva. Sicer je Žumer perspektivo in preobrazbo kraja gledal skozi vidik industrializacije in mu je bil zato nakup blizu, ni pa imel pogojev, da bi se zanj odločil. Tako je obojestranski interes, preden je bil nakup sklenjen, trajal kar nekaj let. Končno se je v letu 1930 zanj odločil, čeprav je bila cena dokaj visoka. Automat za papirne sponke je bil ovrednoten na 16.000 din, automat za žebličke pa na 30.000 din. Tak je bil tudi dogovor, kar v tistem času – času prisotne gospodarske krize – ni bil majhen denar. Plačilo je bilo promptno. Opravil ga je s prihranki tekočega dela in s posojilom, najetim pri Hranilnici in posojilnici na Češnjici, za kar je prevzel hipoteko na svojo posest. Za razliko od kovaškega poklica je prevzem proizvodnih strojev zahteval popolnoma nov pristop.

Po proučitvi vgrajene tehnologije in ugotovljenih določenih pomanjkljivosti je z lastnimi konstrukcijami pristopil k njih odpravi. S temi posegi je avtomate usposobil za nemoteno obratovanje za naslednjih pet desetletij. Zadeva je dobila svoj smisel. Usmeritev proizvodnji je bila podana sama po sebi – drobna kovinska galanterija, množinska proizvodnja.

To je v bistvu začetek kovinarske dejavnosti v kraju, temelj, na katerem se je dograjevala industrijska zgradba.

V letu 1938 je pristopil k usvajanju proizvodnje risalnih žebličkov z vkovano konico, t. i. JESA. Za ta namen je nabavil že delno rabljeno 15-tonsko stiskalnico z ležečim pahom. Proizvodnja pa ni stekla. Da pa bi nabavljena oprema vendar služila svojemu namenu, je skušal na njej vzpostaviti proizvodnjo klasičnih risalnih žebličkov. Takrat priznani orodjarni Javoršek Celje je dal v izdelavo orodja za žebličke št. 2 in št. 3. Orodja pa sta se izkazala za neuporabni. Cena zanj je znašala 40.000 din. To pa je bila takrat cena visokopritlične stanovanjske hiše, grajene "na ključ". Ta vložek, ki je bil neuspešen, ga je gospodarsko močno prizadel.

Ležeča stiskalnica se je za to zvrst proizvodnje izkazala za neprimerno. Zato se je v letu 1938 odločil za nov nakup, to pot nove 30-tonske stiskalnice v vertikalni izvedbi.

Vzporedno je krepil strojni park tudi za bodoče predvidene potrebe vzdrževanja proizvodnih zmogljivosti. Sledila je še nabava v tistem času razpoložljive in dosegljive opreme: tako skobelnega stroja za kovine nemškega porekla za ceno 60.000 din, vrtalnega stroja češkega porekla za ceno 7.500 din in varilnika domače proizvodnje za ceno 4.000 din ter veliko sodobnega drobnega orodja. S tako okrepljenimi strojnimi zmogljivostmi je tedaj kot prvo izdelal podajalno napravo za obdelovanec lastne konstrukcije k novo nabavljeni stiskalnici. Še vedno pa je bilo odprto vprašanje orodja, ker sta se orodji Jezerškove izdelave izkazali neuporabni tudi pri novo nabavljeni 30-tonski stiskalnici. Po lastni presoji se je odločil ta problem rešiti znotraj svoje dejavnosti. Izkušnje so bile na preizkusu. S svojimi strokovnimi zaposlenimi in sodelovanjem izkušenega zunanje sodelavca je po lastni konstrukciji uspešno realiziral izdelavo orodja in tako odpravil vrzel, ki se je kazala za nepremagljivo. Uspešna rešitev pro-

Peter Polajnar. Foto: Anton Sedej

blema ga je ohrabrila, postal je neodvisen od tujih uslug, podana je bila osnova za nov poklic v kraju – orodjarstvo. Spoznanje, da se problemi rešujejo doma, ga je prepričalo v neomajnega zagovornika stališča – orodjarna je srce proizvodnega obrata v kovinskopredelovalni industriji.

To njegovo prepričanje je odigralo veliko vlogo v vseh letih razvoja nove industrije v kraju vse do danes. V tem pogledu je domača industrija postala neodvisna od tujih uslug – kar se je izkazalo za njeno veliko prednost – in samostojna pri usvajanju novih proizvodov. Velika vlaganja zdaj že v proizvodno obrt so zahtevala veliko smelost, veliko odrekovanja in prepričanje v uspeh. Zmogel jih je s prilivi in prihranki iz tekočega poslovanja in z najetjem posojil pri Hranilnici in posojilnici na Češnjici in Ljudski posojilnici v Celju. Slednjega mu je omogočil brat Lojze, gozdni inženir, upravnik gozdnih posestev v Nazarjah, ki mu je bil zanj tudi porok. Ponovno, zdaj že drugič, je prevzel hipoteko na svojo posest.

Tokrat se mu je investicijski vložek visoko obrestoval. Proizvodnja se mu je potrojila, postal je neodvisen v vzdrževanju, usvajanju novih izdelkov in usmeritvi svoje proizvodne obrti.

V letu 1940 je načrtoval razširitev obstoječega proizvodnega programa še za program izdelave

paličnih sponk. V ta namen je nabavil avtomat nemškega porekla, sudetske proizvodnje. Cena zanj je bila sorazmerno visoka – 20.000 din. Dobljen je bil tik pred okupacijo Jugoslavije.

Vojna je prekinila nova vlaganja in omrtvičila uspešno začeto dejavnost. Proizvodni stroji so obratovali – in še to okrnjeno – le še v letu 1942, v letu 1943 pa so bili zaradi nedostopnosti surovin prisiljeno zaustavljeni. Zaostalo je tudi delo na orodjarstvu. Namenski stroji za to delo so poslej služili le za opravljanje uslug prebivalstvu. V letih 1943–44 se je na njih opravljal veliko dela za potrebe upora proti okupatorju, med drugim izdelava treh vodnih turbin. Delo se je opravljal napol legalno. Železniki, čeprav koncem leta 1944 že osvobojeni, pa so bili poslej deležni pogostih vpadov v kraj. Delo za upor je postalo preveč očitno, pogosto prekinjeno, zato negotovo in za izvajalce nevarno. S strani takratnih oblastnih organov je bila zato sprejeta odločitev, da se celotna oprema delavnice premesti na področje osvobojenega ozemlja, na Cerkljansko. Temu sledeč je bila že demontirana in pripravljena za transport. Ta pa je bil s pričetkom marčevske ofenzive leta 1945 na področje 9. korpusa, torej na Cerkljansko, prepreden. Po končani ofenzivi je bila na pragu svoboda. Predvideni usodni udarec je zgubil na pomenu.

Trije od obnovljenih strojev v podjetju Domel. Foto: Andrej Bogataj

Interes in potreba po premestitvi sta postala brezpredmetna. Kakšna sreča za Železnike.

Nastopila je osvoboditev. Z njo je bil vzpostavljen nov družbeni red. Privatna iniciativa je bila, kolikor ni bila zastrta, otežena. Vse je postalo "naše". Uveljavljeno je bilo načelo družbene lastnine. Izbilo je vprašanje: "Kako naprej?"

Nova oblast za Železnike ni imela posluha in jim ni bila naklonjena. Železnikarji sami pa niso držali križem rok. Žumer kot obrtnik je pričel znova. Vzporedno pa je iskal možnosti za družbeno, v tistem času edino sprejemljivo obliko podjetja. Njegova obrt je bila opustošena in ohromljena. Zagon je terjal nov kapital, nova finančna sredstva. Ta je izposloval pri Denarnem zavodu – bančni urad Škofja Loka, za kar je zdaj že tretjič prevzel hipoteko na svoje premoženje. Že v decembru 1945 je ponovno zagnal stroje, ki se vse do izločitve v letu 1977 po polnih štiridesetih letih obratovanja v dvoizmenskem in troizmenskem delu niso ustavila.

V aprilu 1946 je bila ustanovljena Produktivna zadruga kovinarjev NIKO. Ta je nasledila celoten proizvodni program njegove obrti in prevzela v lastništvo uso njegovo delavniško in proizvodno opremo s tržiščem in financami vred. Prenos v lastništvo zadruga je bil izveden avtomatsko, brezplačno, kar je bilo v tistem času samoumevno in ljudem razumljivo. Nerazumljivo in osporavano pa je postalo generacijam kasnejših dvajsetih let. Nerazumljivo pa je tudi današnjim, kjer je zasebna lastnina z zakonom zaščiten, takrat pa je bila izpostavljena prepihu, sumljiva, družbi nevarna, omejevana in zaničevana. Toda tako je bilo in to je resnica.

V novo ustanovljeni zadrugi so se stroji z uso zagnanostjo delavcev veselo vrteli naprej, spremenila se je le njihova vloga, zlasti 30-tonski stiskalnici, katere uporaba je bila vsestranska, in tako doprinali bogat delež k razvoju industrije in blaginje v kraju. Polnih štirideset let so omogočali zaposlitve in iz nje izhajajoče zasluzke za spodobno preživetje.

V letu 1977, z dograditvijo in preselitvijo v nov

obrat, so bili zaradi zastarelosti tehnologij in iztrošenosti izločeni iz uporabe. Njih monotoni ropot in ustvarjalna pesem je z ukinitvijo obrata na Racovniku zamrla za vedno. Zaradi zgodovinske vloge, ki so jo odigrali, sem smatral, da so vredni ohranitve, da je to naša moralna dolžnost. Zato sem jih izločil iz prodaje opreme, določene za odpad, in jih predal v lastništvo muzeju v kraju, ki pa zanje ni imel potrebnega prostora. Depo, kamor smo jih preselili, je bil vse prej kot primeren. Poslej so bili deležni usode mačehe in pastorka. Skratka, breme za vse. Za nameček so bili vsled visokih voda kar dvakrat poplavljeni do višine celega metra. Tako je bilo uničeno še tisto, kar je bilo ob veliki iztrošenosti še ohranjeno.

Muzejsko društvo se je po svojih močeh trudilo, da bi spodbudilo interes za njihovo obnovo. Toda za to ni bilo posluha. Naslednice zadruga niso zmogle moči, da bi poskrbele za svojo lastnino, za temelj svoje zgradbe. Leta so minevala in se seštevale in minulo jih je več kot trideset, ko so se v letih 2010–11 prebudile generacije, ki so zavestno pristopile k obnovi. Zato gre vse priznanje in zahvala vodstvu podjetja Domel, ki je omogočilo tako finančni kot delovni vložek v obnovo, obrtniku Matiji Žumru, ki je odstopil prostore in opremo in tako delo obnove omogočil, posebej pa dr. Janezu Rihtaršiču, ki je z veliko zavzetostjo in osebnim vložkom vodil in izvajal celotno organizacijo obnove. Zahvala gre tudi vsem sotrudnikom, ki so svoj delež k obnovi doprinesli s svojim prostovoljnimi delom. Njihov trud in delo sta vam danes tukaj na ogled.

Smatram, da smo z ohranitvijo strojev z začetka kovinarstva v kraju opravili častno dejanje in moralno dolžnost ter postavili neminljiv spomenik preteklemu delu in vrednoto podjetjem, ki gradijo sedanost in prihodnost na temeljih preteklosti.

Kot vrednota pa naj ostane trajen – neminljiv spomenik – začetnikom kovinarstva, kar je seglo v vse pore življenja in preobrazbe kraja.

Peter Polajnar

